ПрАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут права та безпеки ім. Володимира Великого

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

XI Міжнародної науково-практичної конференції

«Розвиток української держави в умовах активізації євроінтеграційних процесів»

08 травня 2026 р.

м. Київ

Заросило В.О.
доктор юридичних наук. Професор,
завідувач кафедри правоохоронної та
антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права та
безпеки ім. князя Володимира Великого ПрАТ ВНЗ МАУП
Влад В.Ф.
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справа
Вацюк В.О.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної
та антикорупційної діяльності
Навчально-наукового інституту права та
безпеки ім. князя Володимира Великого ПрАТ ВНЗ МАУП

Право на невиконання конституційних обов'язків у період воєнного стану

Анотація. Право на невиконання конституційних обов'язків у період воєнного стану.

У статті розглядається право громадян України та держави на невиконання конституційних обов'язків у період воєнного стану.

У статті приділено увагу особливостям реалізації цивільно-правових обов'язків під час воєнного стану. Автори підкреслюють, що воєнні дії об'єктивно створюють перешкоди у виконанні договорів, сплаті кредитів, орендних відносинах та підприємницькій діяльності, що прямо впливає на конституційні права громадян, включно з правом на власність і житло. Аналіз правового статусу листа Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 показує, що він має доказове значення, підтверджуючи наявність форс-мажорних обставин, проте не звільняє автоматично від відповідальності.

Окрема увага приділена релігійним аспектам невиконання обов'язків. Стаття 35 Конституції України регламентує взаємодію релігійних переконань та конституційних обов'язків, передбачаючи можливість заміни військового обов'язку альтернативною службою. Аналіз положень Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та Закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності

релігійних організацій» виявляє сучасні підходи держави до регулювання діяльності релігійних організацій, афілійованих із державами-агресорами. Положення цих законів демонструють відхилення від класичної моделі релігійного нейтралітету, оскільки передбачають оцінку організаційної структури та зовнішніх зв'язків релігійних суб'єктів як елемент захисту національної безпеки.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному поєднанні аналізу конституційних прав, цивільно-правових обов'язків та релігійної сфери в умовах воєнного стану, що дозволяє окреслити межі права на невиконання конституційних обов'язків та механізми юридичного захисту громадян. Практичне значення статті полягає у формуванні рекомендацій щодо балансу між захистом національної безпеки, реалізацією прав і свобод людини та дотриманням договірних зобов'язань у період воєнного стану, що може бути використано законодавцями, юристами та суддями при прийнятті рішень у відповідних правовідносинах.

Ключові слова: Конституція України; юридична відповідальність; права людини; конституційні обов'язки; захист прав людини; воєнний стан; невиконання конституційних обов'язків; релігійні права; релігійні організації; церква.

ABSTRACT. ZAROSILO V., VATSIUK V., VLAD V. THE RIGHT TO NON-VICTATION OF CONSTITUTIONAL LANGUAGES DURING THE MILITARY STAND.

The article examines the right of Ukrainian citizens and the state to refrain from fulfilling constitutional obligations during a period of martial law.

Particular attention is given to the specifics of implementing civil-law obligations under martial law. The authors emphasize that armed conflict objectively creates obstacles to the execution of contracts, loan repayments, lease relations, and entrepreneurial activities, which directly affects the constitutional rights of citizens, including the right to property and housing. The analysis of the legal status of the letter of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine dated February 28, 2022, No. 2024/02.0-7.1, shows that it has evidentiary value, confirming the existence of force majeure circumstances, but does not automatically exempt parties from liability.

Special attention is paid to the religious aspects of non-fulfillment of obligations. Article 35 of the Constitution of Ukraine regulates the interaction between religious beliefs and constitutional duties, providing for the possibility of substituting military service with alternative service. The analysis of the provisions of the Law of Ukraine "On Freedom of

Conscience and Religious Organizations" and the Law "On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Religious Organizations' Activities" reveals modern approaches of the state to regulating the activities of religious organizations affiliated with aggressor states. The provisions of these laws demonstrate a deviation from the classical model of religious neutrality, as they involve assessing the organizational structure and external connections of religious entities as a measure of national security protection.

The scientific novelty of the work lies in the comprehensive combination of the analysis of constitutional rights, civil-law obligations, and the religious sphere under martial law, which allows defining the limits of the right to refrain from fulfilling constitutional duties and the mechanisms for legal protection of citizens. The practical significance of the article lies in the development of recommendations on balancing the protection of national security, the realization of human rights and freedoms, and the observance of contractual obligations during martial law, which can be utilized by legislators, lawyers, and judges when making decisions in relevant legal relations.

Keywords: Constitution of Ukraine; legality; human rights; constitutional obligations; defender of people's rights; military camp; non-violation of constitutional obligations; religious rights; religious organizations; church.

Актуальність теми обумовлена посиленням загроз національній безпеці та тимчасовими змінами у функціонуванні державних інститутів під час збройної агресії, що накладають обмеження на права і свободи громадян, визначені Конституцією України. Дослідження підкреслює, що введення воєнного стану є не лише реакцією на зовнішню загрозу, а й комплексним правовим режимом, який поєднує механізми державного управління, безпекові заходи та можливість тимчасового обмеження цивільних прав. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між правами людини, виконанням цивільно-правових обов'язків та забезпеченням національної безпеки.

Постановка проблеми полягає у визначенні меж невиконання конституційних обов'язків та оцінці їх легітимності з урахуванням принципів пропорційності, законності та необхідності. Автори аналізують правову природу воєнного стану відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», який визначає його як особливий правовий режим, що запроваджується в умовах загрози державній незалежності, територіальній цілісності або збройної агресії. Закон встановлює тимчасове обмеження конституційних прав і свобод лю-

дини та надання додаткових повноважень органам державної влади та військовому командуванню. Цей режим поєднує в собі елементи оперативного управління, безпекових заходів та захисту громадянських прав, що створює складні правові та практичні колізії щодо виконання громадянами своїх конституційних обов'язків.

Мета дослідження єкомплексний аналіз нормативно-правового та практичного аспекту невиконання конституційних обов'язків у період воєнного стану, а також визначення меж правового регулювання форс-мажорних ситуацій у сфері цивільно-правових і релігійних відносин. Автори досліджують судову практику Верховного Суду щодо форс-мажору та доведення обставин непереборної сили як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Питання щодо невиконання конституційних обов'язків людини і громадянина на сьогоднішній день є особливо актуальними. У зв'язку із введенням на території України воєнного стану громадяни України та особи які перебувають на території України зазнали певних обмежень у своїх правах. Ці обмеження передбачені у Законі України «Про правовий режим воєнного стану».

Відповідно до даного Закону воєнний стан - «це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [1].

Наведене законодавче визначення воєнного стану відображає його складну правову природу як особливого режиму функціонування держави, що поєднує у собі елементи публічного управління, безпекової політики та тимчасового обмеження прав людини. Передусім воєнний стан виступає не просто сукупністю надзвичайних заходів, а цілісним правовим інститутом, який активізується за наявності чітко визначених підстав – збройної агресії або реальної загрози національній безпеці. Це означає, що його запровадження має виключний характер і обумовлюється необхідністю захисту базових конституційних цінностей, таких як державний суверенітет і територіальна цілісність.

Важливим елементом змісту воєнного стану є перерозподіл та розширення повноважень органів публічної влади. Законодавець прямо вказує на надання додаткових компетенцій органам державної влади, військовому командуванню та військовим адміністраціям, що свідчить про тимчасову трансформацію механізму державного управління у бік його централізації та оперативності. Такий підхід є виправданим з огляду на потребу швидкого реагування на загрози, однак водночас створює ризики надмірного втручання у сферу прав і свобод людини, що потребує належних правових запобіжників.

Окремої уваги заслуговує положення про можливість обмеження конституційних прав і свобод. У цьому аспекті воєнний стан слід розглядати як винятковий правовий режим, у межах якого допускається тимчасове звуження обсягу прав людини, але лише за умов дотримання принципів законності, необхідності та пропорційності.

Принципово важливим є те, що такі обмеження не мають абсолютного характеру: вони повинні бути чітко визначені за змістом і строками, а також відповідати меті – усуненню загрози державі. Це положення узгоджується з конституційною доктриною, відповідно до якої навіть в умовах надзвичайних обставин держава не звільняється від обов'язку гарантувати основоположні права людини.

Найбільшого впливу, на нашу думку, зазнала сфера виконання цивільно-правових обов'язків. У зв'язку із веденням бойових дій на території України у громадян почали з'являтися певні перешкоди які напряму вплинули на виконання своїх цивільно-правових обов'язків, що напряму вплинуло й на гарантію конституційних прав людини і громадянина які передбачені в Основному Закону.

Виконання договірних обов'язків, сплата кредитів, орендні відносини, здійснення підприємницької діяльності – усі ці елементи цивільного обороту значною мірою залежать від стабільності економічного та соціального середовища.

Воєнні дії об'єктивно створюють перешкоди у вигляді втрати майна, переміщення населення, обмеження доступу до банківських та державних сервісів, що ускладнює або робить неможливим належне виконання зобов'язань. У цьому контексті постає питання про юридичну оцінку таких обставин, зокрема їх віднесення до форс-мажорних, а також про необхідність адаптації цивільно-правових механізмів до умов воєнного часу.

Водночас зазначені труднощі мають ширший правовий вимір, оскільки вони опосередковано впливають на реалізацію конституційних прав людини. Неможливість виконання цивільно-правових обов'язків

може призводити до порушення права власності, обмеження доступу до житла, погіршення соціально-економічного становища особи. Це свідчить про тісний взаємозв'язок між приватноправовими зобов'язаннями та конституційними гарантіями, адже останні не можуть бути повною мірою реалізовані без належного функціонування цивільного обороту.

У таких умовах особливого значення набуває роль держави, яка повинна забезпечити баланс між інтересами кредиторів і боржників, запроваджуючи механізми правового захисту, що дозволяють мінімізувати негативні наслідки війни для реалізації прав і свобод людини.

Після початку повномасштабного вторгнення Торгово-промислова палата України (ТПП України) видала загальний лист від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 у якому зазначалося, що «ТПП України підтверджує, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)» [2].

Наведений лист Торгово-промислової палати України фактично має характер офіційного підтвердження існування форс-мажорних обставин загальнонаціонального масштабу, що виникли у зв'язку зі збройною агресією та введенням воєнного стану. Його правове значення полягає в тому, що ТПП України, діючи в межах наданих законом повноважень, засвідчує обставини непереборної сили як надзвичайні, невідворотні та об'єктивні.

Це означає, що такі обставини не залежать від волі сторін правовідносин і унеможливлюють належне виконання зобов'язань у визначені строки. Водночас сам факт наявності такого листа не звільняє автоматично від відповідальності, а лише створює правову підставу для сторони договору доводити неможливість виконання конкретного зобов'язання саме через зазначені обставини.

З практичної точки зору, цей документ відіграє важливу роль у сфері договірних та господарських відносин, оскільки дозволяє суб'єктам господарювання та фізичним особам обґрунтовувати порушення строків виконання зобов'язань, уникати штрафних санкцій або переглядати умови договорів.

Водночас ключовим є причинно-наслідковий зв'язок між воєнними діями та неможливістю виконання конкретного обов'язку, що підлягає доведенню в кожному окремому випадку. Таким чином, лист ТПП України виступає не універсальним «звільненням», а доказовим інструментом, який має оцінюватися у сукупності з іншими обставинами справи, зокрема характером зобов'язання, місцем його виконання та реальними перешкодами, спричиненими воєнним станом.

Розглядалося питання щодо невиконання своїх обов'язків через форс-мажорні обставини і в судовій практиці. Так Верховний Суд у складі суддів об`єднаної палати Касаційного господарського суду зазначає, що сертифікат торгово-промислової палати, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом про їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні правові висновки викладено у постановах Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 926/2343/16, від 16.07.2019 у справі № 917/1053/18 та від 25.11.2021 у справі № 905/55/21).

Аналізуючи правові позиції, викладені у постановах Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 926/2343/16, від 16.07.2019 у справі № 917/1053/18 та від 25.11.2021 у справі № 905/55/21, доцільно відзначити їх узгодженість у підході до тлумачення форс-мажорних обставин як підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань. Суд послідовно виходить із того, що «сам по собі факт наявності обставин непереборної сили не має автоматичного правового наслідку у вигляді звільнення від відповідальності».

Визначальним є доведення того, що саме ці обставини об'єктивно унеможливили виконання конкретного зобов'язання у встановлений строк. Таким чином, Верховний Суд підкреслює необхідність встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між форс-мажором і невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Водночас у зазначених рішеннях акцентується увага на доказовому значенні сертифікатів торгово-промислових палат. Суд наголошує, що такі документи не мають преюдиційного характеру та не звільняють сторону від обов'язку доведення відповідних обставин у суді. Вони розглядаються лише як один із доказів, який підлягає оцінці у сукупності з іншими матеріалами справи [3].

Крім того, Верховний Суд звертає увагу на необхідність врахування конкретних умов договору, характеру зобов'язання та можливості його виконання за змінених обставин. Такий підхід забезпечує баланс між принципом обов'язковості виконання договірних зобов'язань і

справедливим урахуванням надзвичайних обставин, що об'єктивно впливають на можливість їх реалізації.

Також у період введення воєнного стану на території України обмеження державою виконання свого обов'язку у сфері дотримання прав, свобод та обов'язків може стосуватися деяких релігійних обмежень.

Обмеження релігійних прав в Україні мають виключний, а не загальний характер і базуються передусім на положеннях Конституції України, яка гарантує свободу світогляду і віросповідання.

Водночас ця свобода не є абсолютною, тобто, держава може встановлювати певні обмеження, якщо це необхідно для охорони громадського порядку, здоров'я населення, моралі або захисту прав і свобод інших осіб. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам, зокрема закріпленим у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, де допускається втручання у свободу релігії за умови його законності, необхідності та пропорційності.

На практиці в Україні обмеження релігійних прав можуть проявлятися у кількох формах. По-перше, це регулювання діяльності релігійних організацій, зокрема вимоги щодо їх державної реєстрації, прозорості фінансування та дотримання законодавства. По-друге, у період введення воєнного стану, можливе тимчасове обмеження окремих проявів релігійної діяльності (наприклад, масових зібрань) з міркувань безпеки. По-третє, держава може реагувати на діяльність релігійних структур, якщо вона становить загрозу національній безпеці, сприяє ворожій пропаганді чи посягає на територіальну цілісність.

Водночас ключовим критерієм правомірності таких обмежень залишається їх обґрунтованість і недопущення дискримінації, адже будь-яке втручання має зберігати баланс між інтересами держави та фундаментальним правом людини на свободу віросповідання.

Важливим є положення статті 35 Конституції України, а саме: «ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [4].

Зміст наведеної норми Конституція України відображає прагнення законодавця встановити баланс між свободою віросповідання та обов'язком особи дотримуватися вимог держави. У дані статті чітко закріплено, що релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення від виконання законів чи загальнообов'язкових обов'язків.

Це означає, що свобода релігії не має пріоритету над правопорядком і не може використовуватися як універсальне виправдання для невиконання юридичних вимог. Такий підхід спрямований на забезпечення єдності правової системи та недопущення ситуацій, коли особисті переконання ставляться вище за загальнообов'язкові норми.

Водночас інша частина цієї норми демонструє більш гнучкий і збалансований підхід держави, оскільки передбачає можливість заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою.

Це свідчить про визнання значення внутрішніх переконань особи, але в межах, які не підривають виконання функцій держави. Фактично держава не звільняє особу від обов'язку взагалі, а лише трансформує форму його реалізації з урахуванням релігійних переконань. Такий механізм дозволяє одночасно дотриматися принципу свободи совісті та забезпечити виконання конституційних обов'язків, що є проявом компромісу між індивідуальною автономією та публічними інтересами.

Також хотіли б звернути нашу увагу й на положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Стаття 5^{-1} даного Закону зазначає, що обмеження діяльності в Україні релігійної організації, афілійованої з іноземною релігійною організацією, що знаходиться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України

Не допускається діяльність в Україні релігійної організації, яка:

1) афілійована з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до Закону України "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій";

2) афілійована з релігійною організацією, яка афілійована з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій»» [5].

Наведені положення Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» відображають сучасну трансформацію підходів держави до регулювання релігійної сфери в умовах загроз національній безпеці. На відміну від класичного розуміння свободи віросповідання як максимально автономної сфери, законодавець вводить додаткові запобіжники, пов'язані з можливим впливом іноземних релігійних центрів, особливо тих, що діють у державах-агресорах.

У цьому контексті ключовим є не сам факт релігійної діяльності, а наявність організаційної чи інституційної залежності від структур, які можуть використовувати релігійні організації як інструмент впливу.

Таким чином, обмеження мають не конфесійний, а безпековий характер і спрямовані на захист конституційного ладу та суверенітету держави.

Водночас такі норми потребують особливо обережного застосування, оскільки вони безпосередньо зачіпають сферу реалізації фундаментального права на свободу совісті. Важливим є те, що закон не забороняє індивідуальні релігійні переконання чи практики, а стосується саме діяльності організацій, які мають певні зв'язки із забороненими структурами.

Це означає, що втручання держави спрямоване на інституційний рівень, а не на внутрішню свободу людини. Разом із тим існує ризик розширеного тлумачення категорії «афілійованості», що може призвести до необґрунтованого обмеження діяльності окремих релігійних об'єднань. Тому ключовим критерієм правомірності застосування таких обмежень має залишатися їх чітка обґрунтованість, доказовість зв'язків із забороненими структурами та дотримання принципу пропорційності між інтересами державної безпеки і правами людини.

Хотіли б звернути нашу увагу на Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» у статтях якого наявні положення про відступ держави від релейного нейтралітету, а також «відокремлення держави від церкви» у зв'язку із тим, що мова йде про деякі заборонені релігійні організації. Так «на території України заборонена діяльність іноземних релігійних організацій, які відповідають одночасно таким критеріям: 1) знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України; 2) прямо або опосередковано (в тому числі через публічні виступи керівників або інших органів управління) підтримують збройну агресію проти України.

До іноземних релігійних організацій, які знаходяться в державі, яка визнана такою, що здійснила або здійснює збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, належать іноземні релігійні організації (в тому числі релігійні управління, об'єднання, центри), керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України у відповідній державі-агресорі» [6].

Аналіз положень Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» у контексті принципу релігійного нейтралітету держави потребує врахування конституційної моделі взаємовідносин держави і церкви, закріпленої у Конституції України. Йдеться про принцип відокремлення церкви від держави, який

традиційно тлумачиться як обов'язок держави не втручатися у внутрішні питання релігійних організацій та утримуватися від оцінки їх віровчення.

Водночас аналізовані норми демонструють певне відхилення від класичної моделі нейтралітету, оскільки вводять критерії заборони діяльності окремих релігійних організацій, пов'язані не лише з їх поведінкою, а й із їх інституційною прив'язкою до іноземних центрів у державах-агресорах. Такий підхід фактично означає, що держава здійснює оцінку не лише правомірності конкретних дій, а й організаційної структури та зовнішніх зв'язків релігійних суб'єктів, що може розглядатися як форма опосередкованого втручання у релігійну сферу.

З наукової точки зору, це створює складну колізію між принципом нейтральності та необхідністю забезпечення національної безпеки. Формально закон не встановлює обмежень за ознакою віровчення чи релігійної належності, а оперує категоріями «афілійованості» та підтримки агресії.

Однак практичне застосування таких норм може призводити до ситуацій, коли держава фактично диференціює релігійні організації залежно від їх геополітичного чи інституційного походження. Це вже виходить за межі класичного розуміння нейтралітету як байдужості держави до релігійних питань і наближає її до моделі «умовної нейтральності», де свобода релігії підпорядковується безпековим пріоритетам.

Особливо дискусійним є використання критерію розташування керівного центру за межами України, адже він не завжди прямо пов'язаний із протиправною діяльністю конкретної організації на території держави.

Водночас не можна ігнорувати, що в умовах збройної агресії держава має право на запровадження обмежень, спрямованих на захист суверенітету та територіальної цілісності. У цьому сенсі відповідні положення закону можуть розглядатися як виняток із принципу нейтралітету, обґрунтований надзвичайними обставинами. Проте ключовим критерієм їх легітимності має бути дотримання принципу пропорційності, а саме: обмеження повинні застосовуватися лише за наявності доведеного зв'язку між релігійною організацією та діяльністю, що загрожує державі.

У протилежному випадку існує ризик трансформації таких норм у механізм непрямої дискримінації або надмірного втручання у свободу віросповідання. Таким чином, аналізовані положення демонструють перехід від класичної моделі відокремлення держави і церкви до більш

прагматичної, у якій нейтралітет не є абсолютним, а співвідноситься з викликами національної безпеки.

Список використаної літератури:

1. Про правовий режим воєнного стану. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 28, ст.250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 15.03.2026).

2. Торгово-промислова палата України. Загальний лист від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1. URL: https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf (дата звернення: 18.03.2026).

3. Постанова від 14.02.2018 № 926/2343/16 Верховний Суд. Касаційний господарський суд. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/72201251 (дата звернення: 19.03.2026).

4. Конституція України. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4272 (дата звернення: 13.03.2026).

5. Про свободу совісті та релігійні організації. Закон України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25, ст.283. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 20.03.2026).

6. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2024. № 49, ст. 290. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text (дата звернення: 19.03.2026).